

УДК 821.161.2.09

К. Г. Борисенко*Київський університет імені Бориса Грінченка***Стильові особливості полемічного трактату Теофана Прокоповича
«Истинное оправдание православных христиан»**

Борисенко К. Г. Стильові особливості полемічного трактату Теофана Прокоповича «Истинное оправдание православных христиан». У статті аналізується антирозкольникський трактат Теофана Прокоповича «Истинное оправдание православных христиан». Вказано на синтез біблійної герменевтики та барокової риторики як на одну з провідних стильових ознак. Також окреслюється чітка взаємодія протестантської та православної ідеології у тексті трактату, що під ту пору було новим явищем для української культури. Вплив першої виявляється в індивідуальному підході до інтерпретації Святого Письма, виразному дидактизмі, перевазі раціонального складника над емоційним, що зводить до мінімуму власне художній елемент.

Ключові слова: *біблійна герменевтика, барокова риторика, протестантство, православ'я, розкол, антирозкольникський.*

Борисенко Е. Г. Особенности стиля Феофана Прокоповича на материале трактата «Истинное оправдание православных христиан». В статье анализируется антираскольнический трактат Феофана Прокоповича «Истинное оправдание православных христиан». Указано на синтез библейской герменевтики и барочной риторики. Установлено, что в тексте прочитывается четкая взаимосвязь протестантской и православной идеологии, что было в то время новым явлением для украинской культуры. Влияние первой выражено в индивидуальном подходе к интерпретации Святого Письма, подчеркнутым дидактизмом, доминировании рационального элемента над эмоциональным, что, в результате, сводит до минимума художественный элемент.

Ключевые слова: *библейская герменевтика, барочная риторика, протестантство, православье, раскол, антираскольнический.*

Borysenko K. H. Specific Teophan Prokopovych's style in polemic treats «Istynnoje opravdaniye pravovirnykh khrysnian». In article have been analyzed antyraskolnyc treats «Istynnoje opravdaniye pravovirnykh khrysnian» by Teophan Prokopovych. In it was research the synthesis of bibl hermeneutic and baroque rhetoric. Also in it was research connection between protestant and orthodox ideology that had been f new for Ukraine culture that time. influence the fist of them are appeared on individual interpretation of Bibl didactic treasures and the more degree rational then emotion and minimum artist element

Key words: *bibl hermeneutic, baroque rhetoric, Protestantism, Orthodox, raskolnik, anti-raskolnik.*

Українська полемічна література межі XVI–XVII ст. тривалий час викликає стійкий інтерес вітчизняної науки, досить згадати перші студії І. Франка, В. Перетця; пізніші – В. Колосової, В. Литвинова; чи найновіші дослідження Н. Поплавської та С. Сухаревої. Однак полеміка могилянської та помогилянської доби ще потребує докладнішого вивчення.

Як відомо, на зламі XVII–XVIII ст. низка українських інтелектуалістів волею тогочасної політичної верхівки, зокрема й особисто Петра I, опиняється на російських теренах. Відповідно до нових реалій окреслюється й коло тем, до яких звертаються наші автори, – з-поміж них однією з найактуальніших стає проблема російського церковного розколу. Відтак представники «київської школи» створюють корпус полемічних трактатів – з-поміж них варто згадати «Розыск о Расколнической брынской вѣрѣ» Дмитра Туптала, «Знаменія пришествія антихрістова и кончины вѣка» Стефана Яворського, «Обличеніє неправды расколническія...» Теофілакта Лопатинського та «Истинное оправдание православных христиан» Теофана Прокоповича. Зазначмо, що в науковій літературі досі про ці праці згадувалося лише побіжно.

Об'єктом нашого дослідження стане трактат Теофана Прокоповича «Истинное оправдание православных христиан». Загалом писані українцями полемічні розправи, спрямовані проти представників старого обряду, умовно розпадаються на дві групи:

1) ті, що містять аналіз, а відтак заперечення низки головних постулатів учення старообрядців (зазначмо, що окреслити увесь спектр розбіжностей доволі складно, адже під ту пору російський розкол вирізнявся великою варіативністю, й представники різних течій подекуди сперечалися навіть між собою);

2) ті, що зосереджують увагу на одному з аспектів незгоди.

До першої групи належать трактати Дмитра Туптала й Теофілакта Лопатинського, до другої – Стефана Яворського й Теофана Прокоповича.

Серед спільних рис цих писань варто завважити посилену увагу до розуміння аудиторією слова як такого – проблема перекладу й інтерпретації теологічних термінів та Святого Письма стає для них провідною. Відтак синтез біблійної герменевтики й риторики становить потужне підложжя антирозкольникських трактатів представників «київської школи». На тісний взаємозв'язок цих

дисциплін указував Ф. Шлейермахер, зазначаючи: «Приналежність одне одному герменевтики й риторики полягає в тому, що будь який акт розуміння є перевертанням акту мовлення, завдяки якому усвідомлюється, яке мислення було в основі мовлення» [6].

Автор тексту «Истиное оправдание правовѣрных христиан», у якому дискутується питання поливального хрещення, уже в передмові розмірковує про те, що не кожен може братися до аналізу тонких богословських матерій: «Всяк простосердечный и благоразумный человек исповѣст с нами, читателю благочетивый, что грубым невѣжам, которые ни из священных писаній, ни из книг исторических, ниже от учительских разглагольствій и собесѣдованій не объяснили ума своего...таковым ничто так не приличноии не так должно, яко о вещах высоких, но наипаче же богословских молчать» [3:1]. Далі Прокопович править про те, яким має бути істинний теолог, апелюючи до слів Спасителя: «Всяк книжник научився царствію небесному, подобен есть тако домовиту иже износит от сокровища своего новая и ветхая» [3:1–1(зв.)], особливо наголошуючи на тому, що він має бути добре обізнаний зі Старим та Новим Заповітом, а також із богословською літературою.

У річці риторичної традиції автор вдається до «естественного рассужденія», коли читачеві, заради більшої переконливості чи увиразнення авторської думки, подаються аналогії з реального життя («Как может рассуждать слѣпый о различіи цвѣтов, а глухій о гласах мусікійских, так и невѣжао вещах незнаемых себѣ, наипаче же великих и высоких...») [3:1].

Відтак Теофан Прокопович окреслює причини, що спонукали його до написання трактату: «Особы ученые не так дерзновенно о церковных татаинствах, и о догматах вѣры разглагольствовать обыкли, якоже слѣпые невѣжи многія» [3:2]. Тут він цілком суголосний із Яворським, Тупталом, Лопатинським. На думку Прокоповича, існує два головних чинники, що спонукають старовірів до тлумачення Святого Письма та церковного обряду: «невѣжество» й «чванство».

Аналізуючи перший із них, автор застерігає від довільного тлумачення текстів Святого Письма, наполягаючи на тому, що їх мало прочитати – їх треба зрозуміти, а для цього потрібні ґрунтовні знання. (Тут знов-таки бачимо перегук із «Розыском» Дмитра Туптала: «...кто свѣтъ святых вѣры и путь правый истиннаго благочестія лучше вѣсть; той ли иже токмо читати книгу умѣетъ, мало же разумѣетъ читаемое; или той, иже не токмо читати, но и совершенно разумѣти вѣсть и глубину божественнаго писания постигаеъ» [5:88(зв.)]).

Окреслюючи другий чинник – «чванство», Прокопович вказує, що рушійною силою тут є бажання прославитися. Теофан наголошує на улюблених риторичних прийомах супротивника, зазначаючи, що вдаються до них, «да бы слышашія помышляли, что он все тоє до дна знает: а он, и что есть писаніе, и что богословія, так не вѣдает, как подземный крет о дневном свѣтѣ» [3:3]. Подібну зарозумілість архієпископ засуджує, апелюючи до авторитету апостольських послань Павла.

Отже, у центрі «Истинного оправдания...» проблема розуміння Слова Божого та церковних догматів. Однак, на відміну від святителя Димитрія, Прокопович не вибудовує чіткої стратегії інтерпретації Біблії. До засадничих речей у поясненні й розумінні Святого Письма віднесено тезу про єдність Старого та Нового Заповіту, на якій постійно наголошує автор – як прямо, так і метафорично: «сокровища новая і ветхая», «новая и ветхая» книжки та ін. Поряд із Книгою книг, беззаперечним авторитетом для архієпископа Новгородського є святоотецька література та церковна історія.

Варто вказати й на ще одну особливість Теофанового стилю: апелюючи до Святого Письма, він, поряд із літеральним сенсом, наголошує на його тропологічному (моральному) сенсі. Тут виразно відчитується відгомін гуманістичних та реформаційних ідей, впливу яких Прокопович зазнав під час навчання у Європі. Урешті, на відверті прореформаційні симпатії архієпископа вказували ще сучасники – варто згадати бодай стійке небажання Стефана Яворського призначати Прокоповича єпископом власне через його симпатію до протестантизму; «обмін трактатами» Прокоповича й Теофілакта Лопатинського, де перший обстоював євангеліцьку доктрину, а інший рішуче заперечував подібні погляди; чи диспут, на який покликали Прокоповича Гедеон Вишневський та Маркил Радишевський, закидаючи йому кальвіністські переконання [1:112–113].

Зазначмо, що загалом узаємодія православної та протестантської ідеології не була новою для української культури, варто пригадати ситуацію україно-польського порубіжжя зламу XVI–XVII ст., за якої представники цих конфесій об'єдналися супроти спільного ворога – Католицької Церкви. Закономірно, що подібна ситуація знайшла відгомін у тогочасній літературі, чи не найяскравіше втілюючись саме в полеміці. Однак за «золотої доби» українського бароко, що на неї припадає і творчість Теофана Прокоповича, ця традиція вже «підзабулася», а відтак творчість єпископа репрезентує нову сторінку в розвитку реформаційних впливів. При цьому слід зважити й на те, що нове зближення відбувається за принципово інших умов та має нову мету. Позиції православ'я в Російській імперії фундаментальні (попри популярність серед населення, старообрядництво все ж не

мало достатньо сил на те, аби ґрунтовно розхитати підвалини офіційної Церкви); й протестантизм у Європі теж здобувся визнання та зміцнів. Тож на російських теренах зближення двох ідеологій тепер відбувається з єдиною метою – обґрунтування та виправдання сильної державної влади, котра стоїть над церквою.

З огляду на це симптоматичним видається той факт, що в трактаті Прокоповича відсутній загалом традиційний для української полемічної літератури образ Церкви-матері, котра сумує за своїми заблудлими дітьми, – він, скажімо, яскраво оприявнюється в «Розыску...» Дмитра Туптала та «Знаменіях...» Стефана Яворського. Натомість у Теофана Прокоповича його заступає образ держави. Ба більше: для нашого автора одна з першочергових проблем полягає в тому, як пояснити іноземцям причини ширення вчення старовірів. Саме тут увиразнюється ситуація, що постала під ту пору в державі, коли синтез православ'я та протестантизму протистояв синтезу православ'я та католицизму. Фактично постала опозиція «antiques – modernus», де представники старшого покоління «київської школи» (Дмитро Туптало, Теофілакт Лопатинський, а особливо Стефан Яворський), з їхньою позицією щодо домінування церкви та неприйняттям спроб світської влади втручатися в її справи, протистояли молодшому поколінню, уособленому Теофаном Прокоповичем з його прихильністю до міцної монархічної влади, якій дозволено долучатися до церковної сфери. Як бачимо, погляди останнього суголосні реформаційній ідеології.

Урешті, вплив протестантизму відчитується в самій організації матеріалу, адже автор фактично не мовить безпосередньо до своїх опонентів – на відміну від згаданих уже антирозкольницьких трактатів Туптала, Яворського та Лопатинського, що мають подвійне спрямування. Там автор звертається і до своєї пастви, й до представників супротивного табору, прагнучи одних вберегти від спокуси оманливого вчення, а інших присоромити й повернути в лоно рідної церкви, – тут же автор промовляє насамперед до православної громади (маємо лише поодинокі апелювання до інтелекту опонента, які є радше винятком, ніж правилом), а його настанови й загальний тон викладу наголошено дидактичні. Як відомо, педагогічний аспект є характерною ознакою й протестантської проповіді.

Суттєвою рисою, що різнить трактат Прокоповича від згаданих тут полемічних писань українських авторів, є також абсолютна відсутність ідеї любові, котра є однією із засадничих для Православ'я.

Відтак виклад позбавлений емоційного забарвлення. Лише подекуди автор дає вихід негативним емоціям, що виявляється у формі експресивно забарвленої лексики, якою послуговується Прокопович для характеристики розкольників. Зазначмо, що брак емоційності призводить і до мінімального художнього навантаження трактату.

Дискусію про рівнозначність поливального та занурювального хрещення автор починає із суто філологічних матерій. Відкидаючи аргументи супротивної сторони, яка визнавала лише обряд занурювання, він береться з'ясовувати первинне значення слова та причини виникнення полісемії. За візір йому править поняття «діадема». Автор вказує, що спочатку воно означало тонку смужку тканини, яку пов'язували на чолі давні царі; перегадом тканину замінив «накладний вінець», але назва лишилася незмінною. Потім у такий спосіб тлумачиться термін «помазання». Відтак Прокопович переходить до витлумачення слова «ваптісмос», себто хрещення, зазначаючи: «Ваптісмос, крещеніє, хотя по Граматической первоначальной силѣ своей значит погруженіє в языкѣ еллинском, однакож в священном писаніи употребляется и за всякое омытіє, каковым либо образом творимое, хотя погруженієм, хотя поливанієм» [3:9(зв.)].

Далі автор наводить низку цитат із розділу сьомого Євангелія від Марка: «И собрашася к нему Фарисее... и видѣвше нѣкія от ученик его нечистыми руками, сирѣч не умовенными ядущих хлѣбы ругахуся...», – а потім розкриває їх зміст, наголошуючи на тому, що йдеться власне про буквальный зміст (адже сам Христос закидає їм дотримання лише зовнішніх атрибутів); а також на тому, що в першоджерелі, себто в тексті, писаному грекою, вжито саме термін «ваптісмос», що перекладається як «омовення» чи хрещення, й при цьому немає жодної вказівки на те, яким шляхом має здійснюватися «омовення» – зануренням чи поливанням. Відтак Теофан апелює до логіки реципієнта, пропонуючи йому замислитися над тим, чи можливо було, щоб кожного разу перед їжею юдей «всѣм тѣлом своим погружался в воду» [3:10]; єпископ просить зважити й на часовий аспект та на притаманну Ізраїлеві маловодність.

Вибудовуючи струнку вервечку доказів, автор апелює й до іншого Євангеліста – Луки, у якого також ужито термін «ваптісмос», який церковнослов'янською перекладено як «занурення». Тож письменник доходить висновку про правомірність обох термінів, а відтак про рівнозначність як поливального, так і занурювального хрещення. Тут знов увиразнюється специфіка риторики

«Истиного оправдания...», що базується на індуктивному методі, – автор збирає різні судження, щоб вивести з них загальне. Урешті, тут маємо справу й з індивідуальним підходом до інтерпретації Біблії, що є одним із засадничих принципів протестантської герменевтики.

Однак «найсильніший» доказ автор застосовує у висліді, що цілком суголосно бароковій теорії красномовства. За вирішальний аргумент тут править семантика слова «хрещення» – «ибо крещение от креста сочиняется, и не значит в силѣ Грамматической ни какового омовені, ни погруженіем, ни поливаніем творимаго» [3:13]. Відтак Прокопович править про те, що слов'янська мова якнайточніше відбила сутність обряду, «да бы крещенный в Христа человек, помышлял с вѣрою, что он таким тайнодѣйствіем омываемый, омывается спасительною кровію на Крестѣ изліянною: сія бо єсть сила святого Крещенія, омовеніем воды во имя святыхъ Троицы, знаменоватъ омовеніе в крови Христовой» [3:13]. На підтвердження своїх слів автор посилається на 5-й вірш 7-го розділу Одкровення Івана Богослова.

Як бачимо, авторська інтерпретація вибудовується шляхом «від буквального значення до символічного», де перше обумовлює друге: автор не заперечує символічного характеру Святого Письма, але його історичний зміст лишається для Прокоповича первинним. Така стратегія теж суголосна реформаційній ідеології [2:188–195].

У цьому річизі варто розглядати й суто філологічний підхід до інтерпретації Біблійних текстів, що його подибуємо в трактаті Теофана Прокоповича. Продовжуючи свої міркування про істинність поливального хрещення, єпископ говорить про те, що доволі часто в мові, називаючи певну частину предмета, мислимо цей предмет цілим, а інколи навпаки – ціле означає частину. Теофан навіть прямо називає цей прийом – синекдоха. Відтак, – зазначає він, – подибуємо його й у Святому Письмі. За взір автору правлять як уже розглянуті фрагменти з євангелістів, так і апостольські послання та святоотецькі коментарі до них.

Тож суто філологічні моменти, як і зовнішні атрибути (що ним є поливання чи занурення), не можуть бути визначальними для церковної обрядовості, ба більше: «брань хрістіаном творити, и церковное единство раздирати» [3:17(зв.)], – резюмує автор.

Наступний розділ Прокопович присвячує прообразу хрещення в книжках Старого Заповіту, в такий спосіб утілюючи окреслену ще в передмові ідею про неподільну єдність Старого та Нового Заповіту. Відтак вирішується вона у традиційний для християнства спосіб, коли перший мислиться лише в контексті провіщення акту Благодаті – а отже, буквальний сенс заступає алегоричний.

Правлячи про прообраз хрещення в Новому Заповіті, автор знову відходить від літерального розуміння змісту, надаючи перевагу символічному тлумаченню діянь Спасителя, – саме в цьому ключі інтерпретується факт зцілення сліпонародженого. Однак варто вказати на те, що алегоричний аспект тут знов-таки поступається тропологічному. Автор розмірковує про гріховну людську природу та прагне вказати шлях вдосконалення, що проходить через віру.

Відтак Прокопович «виправдовує» поливальне хрещення через значення інших зовнішніх атрибутів християнської обрядовості – зокрема звичай носити натільний хрест. Він зіставляє носіння натільного хреста, що символізує бажання «співрозп'яття» зі Спасителем, та обряд омивання водою під час хрещення, який уособлює очищення кров'ю Христовою. Обидва обряди стосуються не фізичного, а духовного аспекту – тому так само, як для здійснення першого не потрібно носити великого хреста, а достатньо малого, так і для здійснення другого не потрібно повністю занурюватися у воду. Суворий логічний виклад автор доповнює прикладами, що мають підтвердити абсурдність твердження супротивників (хрещення багатьох людей за малої кількості води, хрещення старих та немічних, хворих, породіль та немовлят, ув'язнених).

Далі наш автор іде шляхом доказів від протилежного. Передбачивши закид щодо занурювального хрещення Ісуса в Йордані, він править про те, що тоді би всім варто було хреститися в дорослому віці, в одну й ту саму пору року, не в церкві, а в річці, й то не в будь-якій, а винятково в Йордані. У такий спосіб, автор, як йому видається, не лишає місця для сумнівів. Усе це узгоджується із вимогами тогочасної риторики, мистецтвом якої блискуче володів архієпископ [див.: 4].

У висліді автор повторює головні аргументи, висловлені в трактаті, зазначаючи, що лише безчесна людина може не пристати на них, натомість людина совісна не буде піддавати їх сумніву, а відтак визнаватиме рівнозначність як поливального, так і занурювального хрещення. У висновках, як і загалом у текстові, домінує «ratio» – вони фактично позбавлені емоційного навантаження.

Отже, проаналізувавши трактат Теофана Прокоповича «Истиное оправдание правовѣрныхъ христіан», можемо вказати на синтез біблійної герменевтики та барокової риторики як одну з провідних стильових ознак. Також варто зазначити, що в тексті відстежується чітка взаємодія протестантської та православної ідеології, яка під ту пору по-новому осмислювалася українською

культурою. Вплив першої виявляється в індивідуальному підході до інтерпретації Святого Письма, виразному дидактизмі, перевазі раціонального складника над емоційним, що зводить до мінімуму власне художній елемент.

Література

1. Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. — К. : Освіта, 1992. — 192 с.
2. Мак-Грат Алістер. Інтелектуальні витоки європейської реформації / Мак-Грат Алістер — К. : Ніка-Центр, 2008. — 344 с.
3. Прокопович Феофан. Истинное оправдание православных христиан / Феофан Прокопович — Москва, 1724. — 56 с.
4. Прокопович Феофан. Про риторичне мистецтво // Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. — Т. 1. — К. : Наукова думка, 1979. — 512 с.
5. Туптало Дмитро (св. Димитрій Ростовський). Розыск о Расколнической брынской вѣрѣ / Дмитро Туптало — Киев, 1748. — 554 с.
6. Шлейермахер Ф. Д. Э. Герменевтика [Электронный ресурс] / Фридрих Даниель Эрнст Шлейермахер. Режим доступа — <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/schleiermacher.htm>.